

הפן הציוני במדיניות הציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה¹ חוה אשכולי

"הכל בטל ומבוטל כלפי עניין המדינה היהודית"
(הרב מאיר ברלין, הוועד הפועל הציוני המצומצם, 6 בינואר 1942)

סוגיית המדיניות הציונית לנוכח השואה נתונה בוויכוח ציבורי מאז ועד היום. במחצית הראשונה של מלחמת העולם השנייה התמקדה ההנהגה הציונית בניסוח מטרות מאבקה ובגיוס דעת קהל בקרב היהודים ובעולם כולו כדי לכוון מדינה יהודית. חוגים אנטי-ציוניים ופוסט-ציוניים ואף חוגים ציוניים מסוימים הציגו אפוא את המדיניות הציונית בתקופת המלחמה כמדיניות אנוכית, שהמשיכה במסלולה כאילו לא הייתה קיימת בעיה יהודית. לעומת זאת, חוקרים ציונים מצביעים מחד גיסא על הנסיבות שבהן התפתחה ההכרעה הציונית בארץ-ישראל, ומאידך גיסא על היעדר מודעות לשואה.² במאמר זה ננסה לבחון באיזו מידה הייתה הציונות הדתית בארץ-ישראל, קרי המזרחי-הפועל המזרחי,³ שותפה למדיניות הציונית שדרשה את מרב המשאבים של התנועה הציונית בתקופה כה מהותית לעם היהודי, ובאיזו מידה בלמו הערכים היהודיים המסורתיים של חסד ושל ערבות יהודית הדדית את תכניות הגאולה שלה? ובקצרה, האם הציונות הדתית יצאה מנקודת מוצא של הצלה או של גאולה?

מבשרי ציון, הרבנים צבי קאלישר ויהודה אלקלעי, ראו בשיבת ציון שלב בגאולה. מייסד המזרחי, הרב יצחק יעקב ריינס, הדגיש, לעומת זאת, כי הציונות אינה אלא הטבת מצב אחינו האומללים, והרב שמואל מוהליבר הצדיק את שיתוף הפעולה עם הכופרים עקב הסכנה הצפויה לעם היהודי. ואמנם בראשית פעילותה העדיפה המזרחי מדינה על פני ארץ, וחברה להרצל בפרשת אוגנדה, אך בהמשך השתנה הקו הזה.⁴ כך אמר משה אונא, מראשי הקיבוץ הדתי:

צדקה עשה הקב"ה עם התנועה הציונית ועם הציונות הדתית ובכך עם ישראל כולו, שבשעה ההיסטורית המכרעת גבר הרעיון של הצלת העם על רעיון הגאולה, והוא שנתן את הכיוון הרוחני ואת ההדרכה בשבילי המעשה... שני הרעיונות, הצלת העם וגאולה, "חיו" זה בצד זה בתוך התנועה הציונית, כשעצמתם משתנה מתקופה לתקופה.⁵

¹ המאמר הזה הוא עיבוד של אחת הסוגיות בספרי העוסק בציונות הדתית בארץ-ישראל לנוכח השואה. הספר נכתב במסגרת עבודתי במכון פינקלר לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן, ובתוקף היותי עמית מחקר במכון הבינלאומי לחקר השואה, יד ושם. אני מודה לפרופ' דן מכמן, לפרופ' יהודה באואר ולפרופ' ישראל גוטמן על עידודם.

² ראה למשל חוה אשכולי, אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939-1942, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ד; הנ"ל, "מפא"י וגורל יהודי אירופה 1933-1945", *כיוונים* 8 (1995), עמ' 141-159; דינה פורת, *הנהגה במילכוד*, עם עובד, תל אביב 1986; טוביה פרילינג, *חץ בערפל*, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה-בוקר וירושלים 1998.

³ תנועת המזרחי, שהוקמה בשנת 1902 בסממת החוט המשולש "ארץ-ישראל לעם ישראל על-פי תורת ישראל", נמצאה כל ימיה במאבק כפול - נגד השלטת החילונית בתנועה הציונית מזה, ונגד המגמה האנטי-ציונית ביהדות החרדית מזה, והייתה תנועה אזרחית באופיה החברתי. הסתדרות הפועל המזרחי הוקמה בידי חלוצים דתיים בפסח 1922 על-פי האידאולוגיה של "תורה ועבודה", שהתבססה על רעיונות היסוד של המזרחי בתוספת תביעה לצדק חברתי ולחיים יצרניים בארץ-ישראל. מתוך דבקות באידאולוגיה זו הלכה הפועל המזרחי במסלול דומה לזה של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית והייתה פעילה ב"כיבוש העבודה", בהגנה, בארגון עלייה ב' ובהתיישבות.

⁴ לדברי שלמה זלמן שרגאי, תנועת המזרחי מתבססת לחלוטין על רעיון האמונה בביאת המשיח ובגאולה השלמה, שחובה עלינו לקרב אותן באמצעות מעשינו בבניין הארץ. הנ"ל, "לחשובנה של הציונות הדתית ותנועת תורה ועבודה", בתוך יצחק רפאל, שלמה זלמן שרגאי (עורכים), *ספר הציונות הדתית*, א, מוסד הרב קוק, ירושלים 1977, עמ' 241.

⁵ משה אונא, *בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל*, יד שפירא, אלון שבות תשמ"ד, עמ' 47.

קיומם של רעיון ההצלה ורעיון הגאולה זה בצד זה בא לביטוי בהתבטאויות שונות של מנהיג המזרחי, הרב מאיר ברלין (בר-אילן), עוד בשנות השלושים. בדיון על מדיניות העלייה הצינית באביב 1935 הדגיש את הצורך במידת הרחמים כלפי מצוקת ישראל בגולה וטען כי "הציונות היא קודם כל שאלת היקלטות יהודים במספר הגדול ביותר בא"י ולא שאלת עלייתם של עובדים".⁶ אולם בדיון שנערך באביב 1937, בעת פולמוס החלוקה, הקדים הרב ברלין את יסוד הגאולה. לדבריו:

לב מי מאתנו לא מרגיש חלילה בייסורים של ישראל. אבל סוף סוף הציונות לא קמה מצרת ישראל. כיום שני הדברים האלה [עלייה ובניין הארץ] משלימים האחד את חברו, אבל הרי ייתכן לפעמים מצב כזה, ששני הדברים יתנגדו זה לזה, ואז תעמוד השאלה, מה קודם למה? אנו הציונים צריכים לעמוד על נקודה זו שבניין הארץ קודם, שיבת ישראל לארצו בתור עם במדינתו קודם אפילו לעלייה ולעזרת ישראל.⁷

הקדימות הזאת של יסוד הגאולה באה לביטוי בעמדתם של הרב ברלין ושל הרוב המכריע במזרחי נגד תכנית החלוקה. הרב משה אביגדור עמיאל, הרב הראשי לתל אביב, טען אז כי דבר קדוש לא ניתן למיקח ולממכר, והרב יעקב משה חרל"פ, מראשי ישיבת מרכז הרב, התבטא כי "גם אם יצילו איזה נפשות מישראל מכובד לחצם בגלות בזה שיתאחזו בחלק שיקראו לו מדינה יהודית, אין בזה משום היתר לבתר לבתרים ליבם ועינם של ישראל".⁸ מנהיג הפועל המזרחי, משה שפירא, וחברי המזרחי מגרמניה נמנעו, לעומת זאת, בהצבעה על תכנית החלוקה.

האיום שהיווה הספר הלבן ממאי 1939 על חלום הגאולה של ריבונות ציונית מדינית בארץ-ישראל, זעזע את המזרחי. בעקבות "ספר המעל" תבע הרב ברלין מדיניות של אי-שיתוף מוחלט עם השלטון הבריטי. הוא קרא להנהיג גאנדיזם ציבורי, כלומר התנגדות פסיבית; לחנך את העם לנכונות לקרבנות כלכליים, שיאפשרו ויתור על תמיכת הממשלה. "אל לנו לחכות עד שיתנו לנו מדינה עברית. אנו בעצמנו צריכים ליצור אותה", טען הרב ברלין וקרא למזרחי לעמוד בראש מלחמה, שתאחד את רוח "יבנה" ואת רוח "מסדה".⁹

השנים הראשונות למלחמה

זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה חזר הרב ברלין והדגיש את מחויבותם של המאמינים להגשים את הדברים שהם מאמינים בהם. "ואם אנו מאמינים במשיח, שיבוא ויקבץ נדחינו לארץ נבחרת, עלינו לעשות בשביל אותה האמונה. ובשביל אותה האמונה יש שתי הדרכים: ארץ-ישראל בתורת מושג מדיני, וארץ-ישראל בתורת מושג ארצי - אדמת ישראל".¹⁰ בתחילת 1941, עם ראשית הוויכוח ביישוב על מטרות הציונות, פיתח הרב את הרעיון הזה. בדיון פנימי של המזרחי הוא התריע כי מי שאינם מושרשים ביהדות מושפעים לפעמים מרוח התבוסנות של עמים ומנהיגים אחרים, ולכן נועד למזרחי תפקיד מיוחד בתחום המדיני: "ומי יודע אם לא יעלה בגורלנו אנו, חברי 'המזרחי', אשר השקפותינו המדיניות מבוססות על התורה והמסורה, על התקווה המשיחית, על ביטחון בהשגחה עליונה שאין לזעזעו... לעמוד בפרץ ולהתעקש על הציונות המדינית השלמה והתקיפה בימים יבואו".¹¹

⁶ מושב הוועד הפועל הציוני. ראה אביבה חלמיש, "מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1937-1931", עבודת לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב, 1995, עמ' 348.

⁷ ישיבת הוועד הפועל הציוני הגדול, 21 באפריל 1937, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ), S 5 / 2141, ראה אגיטה שפירא, ההליכה על קו האופק, עם עובד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 322-323.

⁸ ראה שולמית אליאש, "הפולמוס ביישוב היהודי בא"י על תוכנית החלוקה", עבודה לתואר מוסמך של אוניברסיטת בר-אילן, תשל"א, עמ' 114-115.

⁹ נאום הרב ברלין בוועידה העולמית של המזרחי, מנחם-אב תרצ"ט, גנזך ציונות דתית (גצ"ד), מוסד הרב קוק, מרכז עולמי, תיק ועידות 10/9/94.

¹⁰ דברי הרב ברלין, "ארץ ישראל ואדמת ישראל" (כסלו ת"ש), ראה נתן ביסטריצקי (עורך), תורה ובניין, הקרן הקיימת לישראל, ירושלים תש"י, עמ' 44.

¹¹ דברי הרב ברלין בישיבת הוועד הראשי המצומצם של המזרחי, 21 בינואר 1941, ראה יצחק אריגור, אילן ונופו: לתולדותיו של רבי מאיר בר-אילן ז"ל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ב, עמ' 297.

ואמנם הרב ברלין עשה רבות כדי למלא את הייעוד הזה. בוויכוח על מטרות הציונות שהתנהל במושב הוועד הפועל הציוני בסתיו 1941 שלל הרב ברלין נחרצות את דעתו של ראש המחלקה המדינית, משה שרתוק, שטרם הגיע הזמן להציג דרישות פוליטיות. אולם במסגרת לאומית זו לא העלה טיעונים משיחיים, אלא הבלית שיקולים פוליטיים כלליים - ראשית, אין לסמוך על נס וחובה לגבש תכנית מסוימת עכשיו כדי לחנך ולהדריך את האנשים במקומות השונים לתקופה שאחרי המלחמה, ולא - תנחל הציונות תבוסה. שנית, אי-אפשר לתבוע מינימום, כי אם תובעים מינימום אין כל תקווה להשיג דבר מה. שלישית, אין להעלות תביעות יסודיות כגון הגנת זכויות היהודים בגולה בד בבד עם העניין הציוני, אלא למקד את התביעה: "רק ארץ-ישראל, ורק ארץ-ישראל בתור מדינה, וארץ-ישראל בתור מדינה קולטת מיליונים יהודים".¹² למעשה, עוד קודם לכן התריע פעיל המזרחי דניאל סירקיס כי רק תכנית ציונית גדולה שיש בה פתרון רדיקלי לשאלת היהודים היא ערובה לקבלתה בידי העמים ולביצועה. לכן "ארץ-ישראל בגבולותיה ההיסטוריים צריכה אפוא ליהפך למדינה יהודית עם שלטון יהודי מלא".¹³

לוחם תקיף נוסף במערכה הציונית המדינית היה נציג המזרחי בהנהלת הסוכנות, הרב יהודה לייב פישמן (מימון). בדיון שנערך בהנהלה באפריל 1941 התריע הרב פישמן בתוקף כי יהיה זה חטא ופשע אם בשעת הכושר של ועידת השלום יעברו בשתיקה על שאיפתם: "אחרי ארבעים שנות ציונות מדינית צריכים אנו להגיד בגלוי מה אנו דורשים: ארץ-ישראל בתור מדינה יהודית".¹⁴ (הדגשה שלי, ח"א). עמדתם של הרב פישמן ושל הרב ברלין בסוגיית המדיניות הציונית שיקפה קונצנזוס רחב במזרחי ובאה לביטוי בהחלטות מדיניות של מוסדות המזרחי.¹⁵ פעילי המזרחי היו אפוא בין הראשונים שהעלו בראשית המלחמה את ניסוח "מטרות המלחמה",¹⁶ ובהמשך המלחמה היו הם בעיקר מי שדחפו לניסוח תכנית מקסימליסטית ולמאבק מדיני עליה.

בחוגי הפועל המזרחי הייתה הסכמה מלאה על המטרה הסופית של הציונות. עם פרסום הספר הלבן הכריזו: "אותנו לא יבהיל כל מכשול, עלינו הטילה ההשגחה העליונה להקים מולדת לעם, ובשם צו זה נמשיך אנחנו, ומאחורינו האומה הדוויה בגולה, את יעודנו: מלכות ישראל בציון".¹⁷ אולם הדרך אל המטרה, אליבא דמנהיג התנועה משה שפירא, הייתה צריכה לכלול "ריבוי מעשים במקום ריבוי דבורים". ההדגש הזה בא לידי ביטוי גם באשר לתכנית הציונית. הרב אלימלך נייפלד חלק בקשר לכך על שני דברים. האחד - עיתוי התכנית. לדבריו, "התנאים האובייקטיביים הם כאלה שבכל פעם ופעם יש להתאים את הדיבור אל המציאות. והמציאות היא כזאת, שכל תוכנית אינה יכולה להיות מכוונת כלפי חוץ". נושא המחלוקת השני היה ההפרדה הציונית בין סוגיית ארץ-ישראל ובין סוגיית הגולה. עובדת ההשמדה ההמונית טרם נתבררה, ועלתה השאלה אם מוטל על המוסדות הציוניים לדאוג לזכויות היהודים בגולה לאחר המלחמה? נייפלד גרס כי "ארץ-ישראל אינה מוכנה לקלוט מיליונים ולפתור שאלת הגולה. אנו מוכרחים, לפיכך, לדאוג גם לפתרון שאלת היהודים בגולה".¹⁸

המזרחי נאבק נגד המגמה הזאת. בישיבת המרכז העולמי של המזרחי בנובמבר 1941 התריע הרב פישמן כי בקשירת פתרון שאלת היהודים בפולין וברומניה עם שאלת ארץ-ישראל מקטינים את שאלת ארץ-ישראל. ואילו סירקיס, שהעלה עוד קודם את הצורך לחדש

¹² דברי הרב ברלין, ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 10 בספטמבר 1941, אצ"מ, S 25 / 1840.

¹³ דברי סירקיס, ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 26 באוגוסט 1941, אצ"מ, S 25 / 1857.

¹⁴ הרב פישמן הבהיר באותו דיון כי עם כל אמונתו במשיחיות אין הוא מאמין שארץ-ישראל תושג בלי כיבוש. לשם כך יש ליצור כוחות לאומיים. ראה ישיבת הנהלת הסוכנות, 6 באפריל 1941, אצ"מ, 233/. ראה גם גאולה בת-יהודה, הרב מימון לדורותיו, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ט, עמ' 486-484.

¹⁵ למשל, הוועד הראשי המצומצם של המזרחי, גצ"ד, מרכז עולמי, תש"א (50-38) 1 / 41.

¹⁶ ראה למשל פרופ' פיק, ישיבת הוועד הפועל הציוני, 27 בדצמבר 1939, אצ"מ, S25/1858.

¹⁷ הסתדרות הפועל המזרחי - דו"ח לוועידה השמינית, תל אביב תש"ב, עמ' 34-33.

¹⁸ ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 10 בספטמבר 1941, אצ"מ, S 25 / 1840. ראוי לציין כי משה אונא, מן ההוגים החשובים של תנועת תורה ועבודה, היה אף הוא בין המתנגדים לתכנית בילטמור, ראה ישעיהו קלינוב אל משה שפירא, 22 בפברואר 1943, אצ"מ, S 25 / 2085. על יחסם של המוסדות לזכויות היהודים בגולה בעקבות המלחמה ראה למשל אשכולי, אלם, עמ' 320.

את נוסחת האבקואציה, קבע עתה נחרצות: "צריך להקים מדינת יהודים גם על חשבון הגולה" (הדגשה שלי, ח"א). פה אחד נתקבל אז הנוסח: "ארץ-ישראל בתור מדינה יהודית כפתרון יחידי לשאלת היהודים והיהדות בעולם".¹⁹ בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם בינואר 1942 חידד הרב ברלין את הוויכוח על סדרים לעתיד, והעמיד אותו על "מדיניות יהודית" מול "רחמנות על מיליונים של בני ישראל". הוא חשש שעניין הרחמנות על יהודי אירופה - הדאגה לזכויותיהם וחיפוש טריטוריות - יכריע את עניין המדינה. לכן יצא נגד הדעה שאסור לוותר על מיליוני היהודים למען ארץ-ישראל:

אנחנו עתה בזמן המלחמה, ואנחנו רואים את הקורבנות אשר מדינות מקריבות... מיליונים חיילים... ולנו אין רשות להפקיר בשביל דרכנו היחידה, בשביל הדבר היחיד שנשאר לנו, שבזה ננצל ובדבר אחר לא ננצל?
שאלת א"י היא הפתרון היחידי והאפשרי... יראה העם שהוא עושה משהו למען ארץ-ישראל, ולא - אנחנו מתים.
...חובתנו היא להחדיר את הכרת בניין ארץ-ישראל בתור מדינה יהודית, שזהו הדבר היחידי עכשיו, אשר בשבילו לא רק מותר, אלא חובה היא, עלינו לוותר על כל מה שיעמוד בדרך... הכל בטל ומבוטל כלפי עניין המדינה היהודית²⁰ (ההדגשות שלי, ח"א).

ראוי להבין שהתחושה המשיחית הייתה כה חזקה עד כי הרב ברלין ואחרים בתנועה סברו שאין עתיד לגולה.²¹ הציונות אינה צריכה אפוא להילחם על זכויות אזרח ועל זכות קיום ליהודים בגולה לאחר המלחמה, אלא להתמקד בעניין הציוני. כאמור, אף שלא הייתה באותה עת מודעות לשואה, עוררו דבריו של הרב ברלין סערת רוחות, וראש מחלקת העלייה, אליהו דובקין, גינה אותם כפליטת פה וכוויכוח סרק. עוד קודם לכן כתב שרתוק אל הרב ברלין: "מסקנתך שהיישוב בארץ היא הנושא העיקרי של תביעתנו אל אומות העולם בגמר המלחמה נראית לי מצד התוכן אך לא מצד הצורה, כי בשום פנים לא נוכל לוותר על הופעתו של עם יהודי כחטיבה עולמית המבקשת ריכוז וכינוס".²²

ההתמקדות ביישוב הארץ המשיכה לעורר אי-נחת גם בקרב הפועל המזרחי. בישיבות המזרחי העולמי באביב-קיץ 1942 טענו ראשי הפועל המזרחי, משה שפירא וישעיהו ברנשטיין, כי אין סתירה בין שני העניינים וכי אי-אפשר להתעלם מבעיית הגולה. הרב ניפולד הדגיש שוב כי הציונות היא שצריכה לדאוג להמוני היהודים, ולא הבונד או אמריקה. ד"ר שמואל זנגוויל כהנא, שנמלט מפולין לאחר פרוץ המלחמה, התריע גם הוא נגד הנחת היסוד הציונית הרווחת של "יישוביזם", שאין בה פתרון לבעיית סבלם של היהודים בעולם. בהשפעת הביקורת הפנימית ובלחץ הידיעות המתרבות על השמדת היהודים ביוני 1942 החליטו לבסוף מוסדות המזרחי לכנס את הוועדה הפוליטית לדיון במאבק על זכויות היהודים בגולה.²³ רבים אחרים כמוהם לקו בעיוורון הזה. הנושא הזה נדון בכל המוסדות הלאומיים והתנועתיים עד להודעה הרשמית על ההשמדה בנובמבר 1942. עם זאת נחלצו מוסדות המפלגה לתמוך בתכנית בילטמור, שאושרה באותה עת על-ידי כינוס ציוני אמריקה. תכנית ה"קומונוולט", שנועדה להבטיח עלייה בלתי מוגבלת והתיישבות רחבה, עוררה חששות אצל חוגים שונים ביישוב. מוסדות המזרחי מצאו לנכון לא רק להצהיר מחדש כי "השאיפה הציונית היא: גאולת עם ישראל ע"י שיבתו לארצו - ארץ-ישראל, והקמתה כמדינה יהודית", אלא הטילו על נציגיהם במוסדות הציוניים לדאוג לכך שהנוסח

¹⁹ ישיבת המרכז העולמי של המזרחי עם הוועדה הפוליטית (שנבחרה בישיבת הוועד הראשי), כ"ז בחשוון תש"ב (17 בנובמבר 1941), בית מאיר (התייעצות משותפת של המזרחי עם פעילי הציונים הכלליים א' וב').

²⁰ דברי הרב ברלין, ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 6 בינואר 1942, אצ"מ, S 25 / 1840. ראה גם הנ"ל, "רחמנות ולמעלה מזה", הצופה, 23 בינואר 1942. במאמר הזה קורא הרב ברלין לחדול להשתמש ברחמנות כדי לנמק את הדרישות הציוניות, "דרישותינו, תביעותינו וצדקתנו הן למעלה מזה".

²¹ ראה למשל ישעיהו ברנשטיין, "חידוש בנין או חידוש גולה?", שם, 27 בינואר 1942. מיד לאחר המלחמה נמשכו הדיונים בנושא הזה. ראה למשל "היש מחר לגולה?", אצ"מ, מדף כרזות, המזרחי.

²² משה שרתוק אל הרב ברלין, ג' בתשרי תש"ב (24 בספטמבר 1941), אצ"מ, S 25 / 932.

²³ ישיבת המרכז העולמי של המזרחי, י' באייר תש"ב (27 באפריל 1942), בית מאיר; ישיבת הוועד הראשי המצומצם של המזרחי כ"ט-ל" בסיוון (15-14 ביוני 1942), גצ"ד, מרכז עולמי, תש"ב 1 / 41.

העברי ייאמר בפירוש: מדינה יהודית במקום קומונוולט.²⁴ הרב פישמן עמד בתוקף על הדרישה הזאת, ואף קבל על היעדר הנמקה דתית - ההבטחה האלוקית על ארץ-ישראל - בנוסח התכנית.²⁵ הידיעות המתרבות על גורלם הקשה של ריכוזי היהודים במזרח אירופה רק הגבירו את הנחישות הציונית. המרכז העולמי של המזרחי הצהיר: "מצב קטסטרופלי זה מעלה בכל החריפות את ההכרח למצוא פתרון מוחלט וסופי לשאלת היהודים בעולם".²⁶ אולם בתחילת נובמבר 1942, בעוד מוסדות המזרחי-הפועל המזרחי ממשיכים לדון במדיניות הציונית לקראת אישור תכנית בילטמור, יצא ישראל גן-צבי, עיתונאי ופעיל הפועל המזרחי, בהתקפה חריפה על התכנית:

כל אותם הוויכוחים מסביב למצע פלוני או אלמוני לקראת העתיד... כלום תהא בהם ממשות כלשהי, משמעות כלשהי, אם אלה שלמענם דואג המצע, יהיו חלילה בינתיים לעדת רפאים? כל העונה בנפשו לשאלות הללו ב"גיוס" ו"מערכה מדינית בלונדון ובוושינגטון", יהא חושש שאבד את חוש המציאות. גיוס ומערכה מדינית שתי זרועות הן לעבודת העתיד, שחשיבותה עומדת אמנם למעלה מכל ויכוח, אבל דבר אין להן ולמארת ההווה... [ההדגשה במקור].

גן-צבי הביא דוגמאות מהנהגות יוון ופולין שהפקירו זמנית אינטרסים מדיניים בעבור הצלת בני עמם, ותבע מהנהגה הציונית לאמץ אסטרטגיה של "מגן דוד אדום", של "חטוף והצל" רבים ככל האפשר.²⁷

המחצית השנייה של המלחמה

ב-23 בנובמבר 1942 פרסמו המוסדות הלאומיים הודעה רשמית על השמדה שיטתית של יהודי אירופה בידי הנאצים. אבל כבד פקד את היישוב. האם הביאה מודעות חדשה זו לגורל יהודי אירופה לשינוי המדיניות הציונית של המזרחי-הפועל המזרחי? נבחן קודם כול את שליחותו הממושכת של הרב ברלין לארצות-הברית (ינואר 1943 - ינואר 1944), שאליה יצא זמן קצר לאחר תום חודש האבל על רצח יהודי אירופה. בשיחות עם ראשי הסיעה הדמוקרטית והסיעה הרפובליקנית בסנאט ובבית הנבחרים האמריקניים, עם סגן הנשיא הנרי ואלאס (Henry Wallace) ואחרים, תיאר הרב ברלין את מצבם הטרגי של יהודי העולם. הוא העלה את נושא שתיקתה של ארצות-הברית נוכח "הדברים האיומים שקורים ליהודים בשטחי הכיבוש הנאצי", והתריע על חוסר העניין של האמריקנים בקבלת מידע ובחיפוש דרך למנוע את השמדת היהודים. "האם אלו שיכולים לעזור ולא עוזרים אינם אשמים במה שממשיך לקרות?", הטיח בפניהם ותבע מארצות-הברית להציע מיד מקלט ליהודים - זמני או קבוע - אף במסגרת חוקי ההגירה, להשפיע על בריטניה לפתוח את שערי ארץ-ישראל עוד לפני תום המלחמה, לפעול לקבלת החלטה בקונגרס על עזרה ליהודי פולין ולהבטיח זכות כניסה לארצות-הברית למיליון יהודים מיד לאחר המלחמה.

למרות המשקל הנכבד שהקצה הרב ברלין בשליחותו לענייני הצלה, היה העניין המדיני עיקר השליחות. הרב ברלין, שבדומה לבן-גוריון ידע להעריך את חשיבותה הגוברת של ארצות-הברית בהנהגת עולם המחר, השקיע באותן פגישות מאמצים ניכרים בהסברת העניין הציוני. הוא תבע מהאמריקנים התחייבות חד-משמעית להקמת קומונוולט, למעשה - כינונה של מדינה יהודית בארץ-ישראל. בסיכום השיחות דיווח לארץ כי קיבל חיזוק נוסף לצורך הדחוף בהבהרת המטרות הציוניות: "למנוע את ההתייחסות לארץ-ישראל ולציונות כאל כר של

²⁴ ישיבת הוועד הראשי המצומצם של המזרחי העולמי, כ"ד בתמוז תש"ב (9 ביולי 1942), גצ"ד, מרכז עולמי, 41 / 1; החלטות הוועד הראשי, ט' בחשוון תש"ג (20 באוקטובר 1942), גצ"ד, תש"ה 1 / 22.
²⁵ לדבריו, דווקא הנמקה זו תדבר אל לבם של גויים, שהתנ"ך קדוש בעיניהם. הוא הציע לנסוע לארצות-הברית לארגן את הרבנים לפעולת הסברה ברוח זו. ישיבת הנהלת הסוכנות, 11 באוקטובר 1942, אצ"מ; בת-יהודה, הרב מימון, עמ' 489.

²⁶ המרכז העולמי של המזרחי, 9 בנובמבר 1942 - הצעות מדיניות, בית מאיר.
²⁷ ישראל גן-צבי, "אסטרטגיה של 'מגן דוד אדום'", הצופה, 3 בנובמבר 1942.

ניסויים חברתיים והישגים חקלאיים".²⁸ באספות הרבות שהשתתף בהן לאחר שובו לארץ חזר והדגיש מסקנות נוספות:

- (א) חובת המדיניות הציונית בשעה זו - חיסול הגלות... אין קיום לישראל בגולה.
יהדות הגולה גוססת ואין הצלה וגאולה אלא בבנינה של ארץ-ישראל.
(ב) חובה לדרוש את דרישותינו בשעה זו באומץ ובגאון ולא לשתוק. ואם אנו נתריע ה' ישמע לשוועתנו וננצח!²⁹
(ג) אין תקווה לעם ישראל ולא ארץ-ישראל אם היהדות הדתית לא תיקח מקום בראש הציונות ולא תהיה הקובעת והמכריעה.³⁰ [ההדגשות שלי, ח"א]

נאמן לדעותיו החל הרב ברלין עם שובו לארץ לפרסם בעיתון הצופה פרקים ראשונים מספרו *יסוד היסודות של הציונות המדינית*, שאותו כתב בעת שליחותו. הקו המרכזי בדבריו היה כי לתנועת המזרחי יש תפקיד מיוחד במחשבה המדינית הציונית ובמדיניות הציונית. רק היא יכולה להוכיח לעולם שהציונות היא הפתרון היחיד לשאלה היהודית; רק היא יכולה לשכנע שעם ישראל איננו יכול להתקיים בשום מקום בגולה בתורת עם השומר על סגולותיו המיוחדות. בלי ארץ-ישראל אין תורת ישראל, אין שפה עברית, אין שבת ואין תרבות עברית. הארץ היא חלק מן הנשמה היהודית. בלעדיה מתרוקנת היהדות מתוכנה. לדבריו, זהו הנימוק והבסיס למדיניות ציונית.³¹ ברוח זו החליטה ועידת המזרחי באמריקה לפתוח משרד מדיני בווישינגטון, שמגמתו לבסס את התביעות היהודיות הציוניות על יסודות הדת.³² בנאום בוועידה השמינית של המזרחי בארץ-ישראל, שהתכנסה באביב 1944 (כ"ח באייר-ב' בסיוון תש"ד), חידד הרב ברלין את הטיעון הזה:

המזרחי, יש בו גוון מדיני שאין למפלגות אחרות, ואין לציונות כולה בלעדנו. ואלמלי היו בתקופה הזאת כל הדרישות הציוניות מלוות לא רק בנימוק של צרת ישראל, של הריגות וטביחות, אך יסוד הדרישה היה בראש וראשונה שם אלוהים, דברי הנביאים, והתביעה היתה לקיומה של היהדות המעשית והמשכה... היתה הציוניות המדינית יותר חזקה.³³ [ההדגשות שלי, ח"א]

להט משיחי לעניין הציוני הדריך גם את מנהיגה האחר של המזרחי וחבר הנהלת הסוכנות, הרב יהודה פישמן. אולם אצלו - בניגוד לרב ברלין - ניכרת פסימיות מוחלטת באשר להצלה בידי אנוש, כפי שביטא בדברים שנשא במאי 1943:

ההצלה תוכל לבוא ע"י הקב"ה לבד ועלינו להיות רק בבחינת "ואבכה על חללי", בדרך הטבע לא נראים לי כל סיכויים. אתרכז רק בשאלת הפתרון הציוני, כי עלינו להשיג דווקא עכשיו ואם נחמיץ מי יודע מה עוד יעבור עלינו עד שנשיג. חזונם של הקדמונים גדולי הרוח הרמב"ן, הרד"ק והגר"צ קלישר יכול רק עכשיו להתגשם...³⁴ [ההדגשות שלי, ח"א]

²⁸ 24 בפברואר 1943, תזכיר סודי של הרב מאיר ברלין על פגישותיו בארצות-הברית בענייני ציונות והצלה (אנגלית), גצ"ד, תיאור רחב של הדוח ראה יצחק כהן, "תנועת המזרחי-הפועל המזרחי ותגובותיה לשואה בשנים 1939-1945", עבודת לשם קבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת חיפה, תשנ"ב, עמ' 76-72; אריגור, *אילן ונופו*, עמ' 342-330.

²⁹ דברים באספות עם מטעם המזרחי ובמסיבת עיתונאים בתל אביב לרגל שובו מארצות-הברית, שם.

³⁰ *ישיבת מרכז הפועל המזרחי*, ט' בשבט תש"ד (3 בפברואר 1944), ראה הדוח "הרב מאיר ברלין בארץ", גצ"ד, מרכז עולמי, תש"ד 1 / 44.

³¹ "הציונות המדינית והמזרחי", דברים בכינוס המחוזי של מורי המזרחי בתל אביב, כ"ב בחשוון תש"ג, בתוך אריגור, *אילן ונופו*, עמ' 329.

³² שם, עמ' 338. ראה גם *ישיבת המרכז העולמי של המזרחי*, כ"א בטבת תש"ד (17 בינואר 1944), בית

מאיר.

³³ ראה *העולם*, 25 במאי 1944.

³⁴ *ישיבת הוועד הראשי המצומצם של המזרחי*, ה' באייר תש"ג (10 במאי 1943), גצ"ד, מרכז עולמי, 404.

מנהיגי המזרחי לא היו שאננים בנוגע לגורלה של תכנית בילטמור. אף שהתכנית נתקבלה ב- 22 קולות נגד 4, רבו החותרים תחתיה בארץ ובעולם.³⁵ כדי לקדם את מימוש החזון ולבצר את התכנית הציע הרב פישמן שבן-גוריון ונציגי כל המפלגות יצאו לאמריקה לוועידה הציונית, וישארו שם עד סוף המלחמה. פעילים אחרים הסתפקו בדרישה מהרב ברלין שישאר באמריקה עד אחרי הוועידה ויילחם שם למען ציונות גדולה.³⁶ בסוף מאי 1943 ניסח הוועד הראשי המצומצם של המזרחי החלטות מדיניות, שדרשו מן המוסדות העליונים של התנועה הציונית לתכנן פעולה מדינית רחבה ונמרצת לשם הגשמת תכנית בילטמור.³⁷ לקראת סיום המלחמה חזר הוועד הראשי ואישר את תמיכתו בתכנית בילטמור, והביע את חרדתו לנוכח נטייתה של ההנהגה המדינית לערפל את התקווה להקים את ארץ-ישראל כמדינה יהודית. הוועד הראשי פנה גם בקריאה נרגשת לרבנים הראשיים לארץ-ישראל שיתייצבו לרשות הפעולה המדינית של עם ישראל להשגת שחרורו המלא בארץ-ישראל בתורת מדינה יהודית, וקבע שאם הגופים הציוניים והיישוביים לא יסמכו את ידי הרבנים הראשיים לדבר בשמם, על המרכז העולמי לממן שליחות זו.³⁸ ואכן הייתה לרבנות הראשית מגמה ציונית נחרצת ובעבר כבר הראתה את כישוריה המדיניים. בפתיחת הוועידה השמינית של המזרחי השמיעה הרבנות את קול התורה ואת זעקת עם ישראל באוזני העולם הדמוקרטי: "השיבו לעם ישראל את נחלתו, תנו לו את ארצו, ארץ אבותיו, נביאיו ומלכיו, בתור מדינתו!... ובשוב ישראל לארצו ובשבתו במדינתו יהא שלום לכל היושבים בארץ הזאת וממנה יזרח אור השלום והחירות לכל העולם...".³⁹

למרות המודעות לשואה הוסיף גם הפועל המזרחי לגלות דבקות חזקה בעניין הציוני ובתכנית בילטמור. הדבר בא לידי ביטוי בולט בדברי מזכיר הברית העולמית תורה ועבודה, משה קרונה, בפברואר 1943, בעקבות ידיעות על אפשרויות הצלה תמורת כופר. במאמר הקרוי "הצלה וגאולה", שפרסם בעיתון *הצופה*, הבהיר:

אנו מצווים לעשות את הפעולה הזאת, אולם חלילה לנו להסיח תוך כדי כך את העיקר. עניין הגאולה צריך להיות יותר נכבד מעניין ההצלה... עם כל הצרות, שניתכו על המונינו בגולה... לא כלו כל הקיצים. עוד שרדו המונים לישראל צמאי ישועה ותאבי גאולה לאומית-ציונית מלאה... הצרות שניתכו עלינו, אינם צריכים לצמצם את אפקי חזוננו המדיני אלא להרחיב אותם. מכווני מדיניותנו היהודית והציונית חייבים לדעת, שתכניות העזרה וההצלה אינן אלא פרק אחד מתכניות הגאולה השלמה [ההדגשות במקור].⁴⁰

קרונה הרבה לדון בתפקיד הציונות בתקופת המלחמה. במאמר מוקדם, מראשית המלחמה, קבע כי השאלה היהודית הציונית חלילה לה להיות מוצגת כשאלה של "חסד לאומים". יש להציגה כשאלה של זכות, למעשה שלוש זכויות: "זכותנו הראשונית היא זכותנו ההיסטורית לפתרון ציוני של השאלה היהודית... זכותנו במאבק המלחמתי וזכותנו ב'יש' שלנו - במפעלנו המעשי הקונסטרוקטיבי בארץ". הוא האמין שעל-ידי הבהרת העניין הציוני לתפוצות ישראל יפסיקו אלה לראות בעניין הסבל והעזרה הפילנתרופית את הדבר היחיד: "הם יתרגלו לראות את העניין הלאומי הקודם והנעלה ביותר".⁴¹

³⁵ דברי ד' סירקיס בישיבת הוועד הפועל הציוני, 18 במאי 1943, אצ"מ, S 25 / 297.
³⁶ המשך ישיבת הוועד הראשי המצומצם של המזרחי, י"ב באייר תש"ג (17 במאי 1943).
³⁷ הוועד הראשי המצומצם של המזרחי, כ"א באייר תש"ג (26 במאי 1943), גצ"ד, תש"ה 1 / 22.
³⁸ הוועד הראשי המצומצם של הסתדרות המזרחי העולמית, כ"ט בניסן תש"ה, 12 באפריל 1945, גצ"ד (הוועד חזר על החלטתו מיום ה' בתשרי תש"ג, 16 בספטמבר 1942, בעניין החלטת בילטמור). הרב פישמן היה אחד הלוחמים התקיפים נגד נסיגה מתכנית ירושלים-בילטמור בישיבת הנהלת הסוכנות ב-7 בפברואר 1945. הוא גם לא היה מוכן להסתפק בהענקת סמכות פוליטית וכלכלית לסוכנות בתחום העלייה וההתיישבות, אלא תבע קודם כול - על דעת המפלגה - "להבטיח לנו שארץ-ישראל תהיה מדינה עברית". ראה בת-יהודה, הרב מימון, עמ' 522.
³⁹ דבר הרבנות הראשית, העולם, 25 במאי 1944.
⁴⁰ משה קרונה, "הצלה וגאולה", *הצופה*, 5 בפברואר 1943.
⁴¹ משה קרונה, "בימי מסה", במיצר: לשאלות הזמן, הברית העולמית לתנועת תורה ועבודה, תל אביב, סיוון תש"ב, עמ' קכ"ט-קל"ב.

כאמור דבק קרונה בגישה הזאת גם לאחר שהתעוררה המודעות לשואה. במאמר מסכם שכותרתו "הציונות במבחן התקופה", שפרסם בשנת תש"ד, פיתח קרונה שוב את יסודות הראייה המפוכחת ש"צריכה להוציא את המתוק המעט מתוך העז הרב" של המלחמה. לדבריו, הציונות היא מפעל של עלייה והתיישבות ועל סמך מילוי התנאי הזה תתבסס גם התביעה המדינית; "העדפת המפעל המעשי הממשיך והמתמיד על פני המשא-והמתן המדיני הפורמאלי צריכה להיות דרכה של הציונות אף בימי מלחמת העולם הנוכחית". התפיסה הזאת נסמכה על סיבות נוספות: א. בעלות הברית זהירות במלחמה הזאת במתן הבטחות והצהרות; ב. אין לעם ישראל במלחמה הזאת כל אפשרות מלבד ההשתתפות לצד בעלות הברית במלחמתן נגד הנאצים. לכן עדיין לא הגיע תורה של "התקופה המדינית" הצרופה, גרס קרונה, ואף בתקופה הסוערת והמסעירה הזאת יש ללכת בדרך הסלולה, המצרפת את המעשה היום-יומי עם המשא ומתן המדיני. "הציונות המדינית השלמה מתגבשת והולכת ככח יהודי מלוכד ומגובש, שעניו צופיות לפתרון מדיני נועז וידיה נתונות לבנין ועשייה".⁴² אמנם בעקבות התעוררות המודעות לשואה השתדל מנהיג הפועל המזרחי, משה שפירא, לשנות את הדגש לכיוון הצלה, אך גם זאת מתוך מניע ציוני. וכך טען: "בכל החישובים הפוליטיים שלנו ובהיאבקות הגדולה והמרה, שאנו עומדים בפניה בתור עם, על קיום העם היהודי בארץ-ישראל, הרי יהדות אירופה מהווה פקטור חשוב ורציני מאד. ואם חלילה היהדות הזאת תחרב ותשמד באותו קצב של היום... הרי אנו חסרי משקל... הצלת היהודים באירופה זוהי הצלתנו כעם".⁴³ הצלה היא אפוא בסיס למדיניות ציונית. בעיקרו של דבר היה אפוא מרכז הפועל המזרחי שותף מלא לתמיכה בתכנית בילטמור. בראשית 1945 הבהיר המרכז כי הוא רואה בתכנית ירושלים-בילטמור תכנית להגשמה מידית של הציונות על-ידי כינון ארץ-ישראל בתורת מדינה יהודית, וגם התריע על חוגים ביישוב ובתנועה הציונית שפעולתם והתבטאותם עלולות להחליש את המלחמה הפוליטית להקמת המדינה היהודית.⁴⁴ אפילו הרב נייפלד, שתקף את עיתויה של התכנית בראשית המלחמה, הגיע עתה למסקנה כי השואה הנוראה מלמדת על הצורך הדחוף במציאת פתרון לבעיה היהודית שהוא רק מדינת היהודים. לכן אין ללכת סחור סחור ויש להעמיד את הדגש על התביעה הזאת.⁴⁵ גם תנועת בני-עקיבא תמכה בתכנית, וגם כאן גברה נחרצותם בעקבות המודעות לשואה:

השואה האיומה שניתכה על עמנו באירופה, צריכה עתה למלאות את כל מחשבותינו, ולעמוד נגד עינינו יומם ולילה ונוכחה עלינו לכוון את כל מעשינו... הכרתנו שהננו יתומים, עזובים לנפשנו... מחייבת אותנו לקבל עלינו תפקידים כלפי אומתנו, כלפי שארית בית ישראל, כלפי עצמנו... ולמנוע פעם ולתמיד הישנותם של מעשי אימה וזוועה אלה שקרו בלב אירופה - במרכזתה של התרבות האנושית - כלפי האומה הישראלית... "וישבתם לבטח בארצכם". ולמען עשותה ארצנו - מכוונת תוכנית בילטמור.⁴⁶ [ההדגשות שלי, ח"א]

דבריו של הרב ברלין בוועידה השמינית של המזרחי בשנת 1944 ממצים, כמדומה, את עמדתה הנחרצת של הציונות הדתית כלפי המדיניות הציונית, עמדה שהשלכותיה ניכרות עד ימינו: "כולנו כאחד בעד ציונות שלמה, בעד מדינת היהודים, אבל בעדנו אין זו תוכנית בילטמור, כי אם תוכנית סיני ויותר מזה אין מדינת היהודים מטרה סופית בשבילנו. היא רק

⁴² משה קרונה, "הציונות במבחן התקופה", יצחק ורפל (עורך) ארשת, איגוד סופרים דתיים, תל אביב תש"ד, בייחוד עמ' לב-לג.

⁴³ ישיבת הוועד הראשי המצומצם של המזרחי, ה' באייר תש"ג (10 במאי 1943), גצ"ד, מרכז עולמי, 404.

⁴⁴ החלטות מרכז הפועל המזרחי, ח' בשבט תש"ה, 22 בינואר 1945, אצ"מ, S25/2083.

⁴⁵ תמצית ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, כ' באדר תש"ה (5 במארס 1945), גצ"ד, מרכז עולמי, 404.

⁴⁶ ש' נהוראי, "נוכח השואה", זרעים (אדר תש"ד), עמ' 2.

מטרה ראשית. יותר מדויק ראשית המטרה, ראשית חכמה. כי במדינה בלבד, איננו מסתפקים...⁴⁷
[ההדגשה במקור]

הגיוס לצבא הבריטי וזיקתו לגורל יהודי אירופה השנים הראשונות למלחמה

המערכה הציונית המדינית בתקופת המלחמה כללה בין יעדיה הבולטים גיוס לצבא הבריטי והכרה בעם היהודי בתור אומה לוחמת. הסופר יהושע רדלר-פלדמן, הידוע בכינויו רבי בנימין, אחד החסידים המובהקים של הגיוס, סיכם באביב 1941 את עמדתה המורכבת של היהדות הדתית בעניין הגיוס:

הם [החכמים] מתאחדים בדעה אחת שמצווה גדולה להלחם בעמלק עד רדתו ועד השמדו עדי עד... אך הם פורשים בשלש נקודות. האחד דורש כשרות המטבח... השני בוחר להלחם ממש ליד ביתו-ארצו... הוא אינו מרגיש באחריות עולמית, בין-ארצית. השלישי מתנה תנאי אחר: אם ינתן לו הדגל שלו ואם תנתן לו היחידה שלו לכל הפרטים והדקדוקים ירד אל המערכה.⁴⁸

למעשה לא רק הרבנים וראשי היהדות הדתית היו חלוקים בדעותיהם, אלא ההנהגה והיישוב בכללם. פרוץ המלחמה זמן קצר לאחר פרסום הספר הלבן, הוליד מבוכה קשה. מצד אחד, נראתה המלחמה הזדמנות היסטורית לקידומו של המפעל הציוני לאחר הנסיגה הגדולה שנסוגה בריטניה ממחויבותה לבית הלאומי בתקופה שבין המלחמות. מצד אחר שרר חוסר אמון בבריטניה ורווחה התפיסה כי היישוב העברי צריך להתרכז בבניין הארץ, כדי להכין בסיס קליטה ליהודי אירופה לאחר המלחמה. מי שראו במלחמה הזדמנות היסטורית לקידומו של המפעל הציוני עודדו את סממת הגיוס לצבא הבריטי. מי שחשו חוסר אמון כלפי בריטניה העדיפו גיוס למסגרות הביטחון העצמיות של היישוב. בוויכוח על "העדיפויות בגיוס", שהתפתח בראשית המלחמה⁴⁹ אימצה למעשה הציונות הדתית את עמדתם של המוסדות הלאומיים בדבר גיוס מוגבל. הפועל המזרחי קרא למשל להתגייסות מבוקרת של צעירי לצבא הבריטי, כדי שלא לפגוע בכושר המשקי, ההגנתי והחברתי של קיבוצי הצעירים והלא-מבוססים. מערכת הצופה הדגישה אף היא את העניין הזה.⁵⁰

מחלוקת אחרת הייתה, כאמור, על יעד הגיוס - הגנה על ארץ-ישראל בלבד, או גם גיוס לחזית אירופה. הרב מאיר ברלין עמד בתחילת המלחמה על האינטרס המידי של הגיוס - הגנת ארץ-ישראל. כל עוד קיים הספר הלבן, טען, היישוב חייב להגן על חייו בארץ. "וזוהי לא נקמה מצדנו, ולא חשבון מאתנו, כי אם זוהי העובדה שאנו צריכים לשמור על הנקודות שלנו, ואי אפשר לנו באותו זמן לשמור גם על נקודות באיזה מקום שהוא בצרפת".⁵¹ והוא הוסיף לדבוק בעמדה הזאת לנוכח האיום של פלישת הגרמנים לארץ-ישראל וסכנת חידוש המאורעות באביב 1941:

⁴⁷ העולם, 25 במאי 1944.

⁴⁸ רבי בנימין, "משהו", מאזניים י"ב (ניסן-אייר תש"א), עמ' 385-386.

⁴⁹ ראה יהודה באואר, דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית 1939-1945, ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי,

מרחביה 1966, עמ' 83-84, 146-155; אשכולי, אלם, עמ' 68-73.

⁵⁰ הצופה, 10 בספטמבר 1939, עמ' 2, ראה מאיר אדלשטיין, "התנועות הדתיות בארץ-ישראל ויחסן לשואה 1939-1942", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 76. על בעיית המחסור בכוח אדם במשקי הפועל המזרחי ראה דב קנהל (עורך), בהתנדב עם - מתנדבים דתיים במלחמת העולם השנייה, מורשת, תל אביב 1989, חלק א', עמ' 75-76.

⁵¹ ישיבת הוועד הפועל הציוני, 7 בדצמבר 1939, אצ"מ, S 25 / 1834; ראה גם אריאל לבנון, "הרב מאיר בר-אילן: תגובותיו נוכח השואה", עבודת גמר בהנחייתי, מדרשיית נועם, תשנ"ז.

עכשיו יש לנו חזית אחת שהיא קרובה ביותר וקשה ביותר - זוהי החזית הערבית. ומתוך כך כל צעיר שמוציאים עכשיו מן הארץ הרי אנו נותנים כוחותינו לאלה שהם ברגע זה לא שלנו כל-כך כמו החזית פה... אינני בא עכשיו להגן על הנקודה האידיאולוגית, אם יש צורך לעזור לאנגליה או לא. אני אומר: כן! אבל אנו קודמים... הסכנה הישירה היא חנייתה ולא צידון, משום שבצידון יש אחרים ובחנייתה אם יש משהו אחרים לא יבואו.⁵²

פעילים אחרים של המזרחי, ביניהם הרב פישמן ודניאל סירקיס, התנגדו אף הם להוצאת גדודים יהודיים מארץ-ישראל והרב פישמן התמיד בהתנגדותו גם לאחר שרוב חבריו צידדו בדבר.⁵³ אחרים במזרחי חלקו על העמדה הזאת מלכתחילה. פרופ' חיים פיק, בעבר מראשי המזרחי בגרמניה, טען עוד בסוף 1939: "אנחנו רואים צורך בגיוס שלם ואנחנו צריכים ללכת להלחם לכל מקום ולא בעד אנגליה, אלא בעדנו; מלחמה זו היא המלחמה שלנו נגד היטלר... אנחנו צריכים להתגייס בכל התנאים ואין אנו יכולים לעשות את זאת 'אהבה התלויה בדבר'".⁵⁴

גישה פרגמטית לעניין הגיוס מחוץ לארץ-ישראל נקט משה שפירא, שכבר בתחילת המלחמה אמר שאם יקום גדוד יהודי יהיה אפשר גם ללחום בחזית המערב. ואילו בסתיו 1941, לאחר שהוסר זמנית איום הפלישה לארץ-ישראל, הדגיש כי שיקולים ציוניים ארוכי טווח תומכים בגיוס לחזית המערב: "אנו נלחמים בשבילנו, וכשנגיע לפרשת העלייה לארץ מיד עם שבידת הנשק... זה לא יהיה ברשיון הנציב. וזה יאפשרו רק החיילים שישבו מהחזית".⁵⁵ טיעון שונה בזכות הגיוס לחזית המערב, שהייתה לו זיקה גדולה יותר לגורל יהודי אירופה, העלה עוד בראשית המלחמה הרב ד"ר ישעיהו וולפסברג, מהוגי הדעות של הפועל המזרחי. וולפסברג, בעבר מראשי המזרחי הפציפיסטי בגרמניה, דרש עתה רויזיה של התפיסה הפציפיסטית. הוא טען כי מי שסבור שקיימת ניטרליות כלפי עמנו בימי הכרעה כאלה הוא תמים. הפציפיזם התאים לזמנים שבהם לא העמידו הצדדים הלוחמים את בעיית היהודים ואת היהדות במרכז. טעות לחשוב שהציונות ובני הישוב יכולים להסתפק בהגנה על ארץ-ישראל במקרה של התקפה שתבוא על גבולותיה. ההתגוננות הנבונה מן ההכרח שתתגלה בחזיתות שכבר קיימות. "קיומנו, תקומתנו ועתידינו כיהודים... גורל האנושיות... מטילים עלינו חובה לבוא לעזרת הבניין האדיר של אותן המדינות והחברה שינקו מתורת ישראל".⁵⁶ חסיד נוסף של הגיוס ללא כל תנאים, ללא כל חשבונות של רווח והפסד, היה רבי בנימין - דמות ססגונית שנמנתה עם הציונות הדתית מזה, ועם ברית שלום מזה. מאז אביב 1941 שב רבי בנימין וטען כי מלחמת שדי--ישראל באשמדאי--היטלר ובנאציזם אינה "מלחמת אחרים שעלינו לסייע להם אלא זוהי מלחמתנו אנו היחידה, שאחרים מסייעים לנו"; מלחמה זו נמנית עם אותם אירועים בהיסטוריה העולמית "שבהם סכנת החיים מתוך הכרה... היא היא שיא החיים, רוממותם"; "היא לנו מלחמת חובה, מלחמת מצווה, מלחמת קודש, מלחמת חיים, מלחמת כבוד", "הרעיון המרכזי כיום בחיי ישראל". ואילו "כשרות המטבח, בית-ארץ, כשרות הדגל והיחידה - כל אלה מתחילים רק לאחר מפלת אשמדאי"⁵⁷ (ההדגשה שלי, ח"א). רבי בנימין הציע לברר בירור יסודי את שאלת ההתנדבות מתוך שלוש הנחות. הנחה ראשונה - דחייה של כל מחשבה ומעשה שאין בהם תועלת של ממש למאמץ השעה,

⁵² ישיבת הוועד הפועל הציוני, 7 במאי 1941, אצ"מ, S 25 / 1856.
⁵³ סירקיס טען: "אנו לא נתקן את המצב אם ניתן עוד עשרת אלפים צעירים, אבל ע"י כך נפקיר את א"י", שם; דברי הרב פישמן בשיבות הנהלת הסוכנות, 22 באוקטובר 1939, 20 באפריל 1941, ראה בת-יהודה, הרב מימון, עמ' 477, 487.
⁵⁴ ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 27 בדצמבר 1939, אצ"מ, S 25 / 1858. מעניין שבהמשך המלחמה העלה פרופ' חיים פיק את עניין הגיוס בקשר לניסוח תכנית ציונית דווקא. הוא תהה אז "כיצד יהודי יכול לתת את חייו, ללכת אפילו לטוברוק, אם הוא לא יודע אפילו את המטרה שלו".
⁵⁵ ראה מושב הוועד הראשי המצומצם של המזרחי, 20 באוקטובר 1941, גצ"ד, וכן אדלשטיין, "התנועות הדתיות", עמ' 86. דברי שפירא בראשית המלחמה, ישיבת מרכז הפועל המזרחי, 6 בנובמבר 1939, אדלשטיין, שם, עמ' 76.
⁵⁶ ד"ר י. וולפסברג, "על הפאציפיזם", במישור (ט"ו בשבט ת"ש, 25 בינואר 1940), עמ' ו'.
⁵⁷ רבי בנימין, "משהו", מאזניים י"ב (ניסן-אייר תש"א), עמ' 385-386; הנ"ל, "בהתנדב עם (הגיוס בישוב כמו שהוא - וכמו שהוא צריך להיות)", ההד, שנה 17, א-ב (תשרי-מרחשון תש"ב), עמ' י"ג.

להתגברות על הנאצים. הנחה שנייה - אין לזלזל בכוחו של היישוב לתרום למאבק איתנים זה. אפשר שעוד רבבה אחת של חיילים יהודים מארץ-ישראל תכריע בשעה המכריעה את הניצחון. ההנחה השלישית - השיתוף במאמץ המלחמתי חל על כל איש ואישה בישראל, שצריכים להעמיד את כל כוחות הגוף והנפש ואת כל רכושם הרוחני והחומרי למלחמת השמד זו. עליהם לתת מרצון חלק מרכושם למשפחות המגויסים ולגלות דאגה לגורל החיילים ומשפחותיהם. אם ההתעוררות אינה באה מלמעלה, מראשי העם, עליה לבוא מלמטה.⁵⁸ למשתמטים אין סליחה וכפרה. ההשתמטות היא התגלמות "אני ואפסי עוד", היא בריחה מן האחוזה הישראלית והיהודית, היא חילול השם, התריע רבי בנימין.⁵⁹ התביעה לגיוס ללא כל תנאי הייתה יוצאת דופן בראשית המלחמה. הדגש הושם אז על תביעת הגיוס כעם. ביוני 1940 הצהיר מרכז הפועל המזרחי על הצטרפותו לדרישותיהם של התנועה הציונית והיישוב היהודי מן הממשלה הבריטית "שתאפשר לעם ישראל להשתתף בכוחו ואונו כעם [ההדגשה במקור] למען ניצחון הטוב, ולאפשר לישוב היהודי להגן על הארץ הזאת...".⁶⁰ אולם מאביב 1941, לאחר פלישת הנאצים לבלקן, החל לבלוט בטיעונים לטובת הגיוס המניע היהודי בכלל ומוטיב הנקמה בפרט. שלמה זלמן שרגאי התריע:

עם ישראל מבקש: תנו לי אפשרות ללחום כעם ולנקום את דם בני ובנותי, את קדשי שחוללו על-ידי היטלר; תנו לי את האפשרות ללחום כעם להשמדת היטלר ותורתו!... השתתפותנו במלחמה זו כעם ישראל באה להדגיש ולהבליט את הדבר המיוחד, שבעדו עם ישראל צריך ללחום בהיטלר, בתורתו המתועבת, שכל העמים השלימו עמה שנים רבות ולא עצרו בעד המגפה הנאצית בעולם בשעה שהיא נגעה לעצמנו ובשרנו בלבד.⁶¹

קישור גורל יהודי אירופה הכבושה עם הגיוס בלט גם בתגובתו של שרגאי לטענה שהועלתה בישיבת מרכז הפועל המזרחי, שהגיוס עלול כביכול להביא להגברת הגזרות בארצות הכיבוש הנאצי. "לו היתה מתגבטת ליהדות פולין ידיעה על צבא יהודי, היה זה מעודד אותה", טען אז.⁶² מאז ואילך הבליטו עיתוני התנועה והדיונים במוסדותיה יותר ויותר את הזיקה הישירה בין תנועת הגיוס לאסון היהודי. באפריל 1942 הכריז מרכז הפועל המזרחי: "מלחמת מצווה זו בצוררי ורשעי עולם, חומר השעה בעולם, עמידת האויב בשערי הארץ, קול דמי אחינו הנתונים למשיסה ברחבי הגולה, החובה היהודית והציונית, תובעים מכולנו מאמץ וגיוס כל הכוחות היהודיים בארץ ובתוכם חברי הפועל המזרחי למערכות המלחמה לכל סוגיה..."⁶³ (ההדגשה שלי, ח"א).

החלטות המרכז, שפורסמו סמוך לכך, חידדו את מהות המלחמה כ"מלחמת עם נביאי האמת והצדק, נושאי האמונה והמוסר בעולם, במלכות הרשעה והזדון וטומאת האלילות, שקמה להחריב עולם אדם ובראש וראשונה להשמיד, להרוג ולאבד את עם אלוהים". משמעות זו - קבעו - היא שעושה את הגיוס "חובה גדולה וקדושה... חובה ללא כל תנאי. חובה כללית, דתית-לאומית, יהודית-אנושית, שחלה בייחוד על כל בעל השקפה דתית לקיימה במסירות נפש"⁶⁴ (ההדגשה שלי, ח"א). בעקבות ההכרה הזאת החליט הפועל המזרחי, שהתנגד עד

⁵⁸ רבי בנימין, "על הגיוס", במיצר, עמ' קז-קקיג.

⁵⁹ רבי בנימין, "בעת צרה ליעקב", דברים בכינוס הסופרים העבריים בירושלים בכ"ז-כ"ח בתמוז, מאזניים י"ד (אלול תש"ב), עמ' 378-380; הנ"ל, בתוך "על כינוס הסופרים ותוצאותיו", דברים באספת סופרים בתל אביב, אב תש"ב, שם, ט"ו (תשרי תש"ג), עמ' 69.

⁶⁰ מועצת מרכז הפועל המזרחי - החלטות מדיניות, 25 ביוני 1940, ראה אדלשטיין, "התנועות הדתיות", עמ' 78.

⁶¹ שלמה-זלמן שרגאי, תהליכי התמורה והגאולה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט (הפרק: "מתיחות ציונית - לא ככל הגויים", ניסן תש"א), עמ' 41.

⁶² ישיבת מרכז הפועל המזרחי, 13 במאי 1941, אצ"ד, 93, ראה אדלשטיין, "התנועות הדתיות", עמ' 87.

⁶³ המרכז העולמי, ידיעות, 12 באפריל 1942; ישיבת מרכז הפועל המזרחי, 12-13 במאי 1942, שם, עמ' 152. באשר לעיתונות התנועה ראה למשל "הגיוס", במישור צ"ג (י"ג בטבת תש"ב, 2 בינואר 1942).

⁶⁴ ראה החלטות מרכז הפועל המזרחי בעניין הגיוס, הצופה, 17 במאי 1942, וכן מאמרו של הרב ברלין למחרת.

כה לסנקציות, ללכת בעקבות ההסתדרות, ולחייב את חבריו להתגייס על-פי צווי הגיוס של המוסדות תחת איום בסנקציה של סילוק משורותיו.⁶⁵ בסוף שנת 1941, בעקבות ידיעות קשות על גורלם של יהודי מזרח אירופה עם פלישת הנאצים לברית-המועצות, החל גם הרב ברלין להדגיש את הזיקה בין הגיוס לאסון היהודי. "אנו מושבעים ועומדים מעומק הרגשתנו היהודית להקדיש את כוחותינו, כדי לקרב את יום נקם ושלום",⁶⁶ טען. ובקיץ שנת 1942, עם ההפסקה הזמנית של הקרבות העזים בחזית מצרים, הבהיר כי עיקר חובת ההתגייסות אינו לחזית הזאת:

העיקר, שקיים אויב גדול ונורא... ואויב זה כולה ומכלה חמתו ברבי רבבות אחינו הצבוחים בין מלחמיו בכל ארצות כיבושיו... אין לך חילול השם גדול מעלייתו של רשע-שטן זה בעולם, ונצחונו, חס וחלילה עקירת היהדות משרשה. ואין לך קידוש השם גדול ממפלתו של אותו רשע וביעור הטומאה ההיטלרית מן העולם.⁶⁷

הרב ברלין לא זו בלבד שתמך בגיוס באותו הזמן וגרס כי היהדות הדתית ראוי לה שתהא בראש המעוררים והמתעוררים, אלא אף הסכים להוצאת כמה מהמגויסים לחזית מחוץ לארץ-ישראל.

הדגשת הזיקה בין הגיוס לאסון יהודי הגולה אין פירושו שזנחו את הציפייה להפקת רווח מדיני וביטחוני מן הגיוס לאחר סיום המלחמה. ציפייה זו, שנוסחה במעורפל בכרוז של מרכז הפועל המזרחי מאפריל 1942, הוגדרה ביתר בהירות בדיונים פנימיים. עוד בסתיו 1941 הדגיש הרב פישמן כי "חלומנו על ארץ יהודית ודרישות לעתיד" הם מרכיבים מרכזיים בשיקולי הגיוס;⁶⁸ ובישיבת מרכז הפועל המזרחי במאי 1942 הבהיר שפירא כי אנו "רואים בגיוס היהודי את צבא העתיד ועובדה פוליטית לעתיד".⁶⁹

בשלב זה הדגישו אפוא דוברי התנועה מניע זה או אחר לגיוס, אך לא היה ויכוח על כורח הגיוס, או על כורח לעשות פשרות באשר לתנאי הגיוס, כגון שירות המגויסים בארץ-ישראל דווקא, או עניין הכשרות. בעיית הכשרות בתור אחד ממכשולי הגיוס לצבא הבריטי נדונה בהרחבה בכמה עבודות, ובעיקר בעבודתו של אדלשטיין.⁷⁰ כאן אתייחס להיבט מצומצם של הסוגיה - הבכורה שנתנו פעילי הפועל המזרחי לעניין הגיוס למרות הסייגים הרבים. בעקבות צו הגיוס הכללי לרווקים בני 20 עד 30 שפרסמו המוסדות הלאומיים במאי 1941 - עם האיום של פלישת הגרמנים לארץ - פנה מרכז הפועל המזרחי לחבריו להתגייס לכל השירותים להגנת המולדת. המזרחי-הפועל המזרחי גם הפעילו לחץ על הרבנות הראשית, שתצא בהכרזת תמיכה מפורשת בגיוס על-אף הסייגים. והנה, למרות הימנעותה של הרבנות הראשית החליטה ועדת הגיוס של הפועל המזרחי בנובמבר של אותה שנה להטיל סנקציות על חברים משתמטים - איבוד הזכות לעבודה. בהרצאה בוועידה השמינית של הפועל המזרחי בפברואר 1942 הדגיש ישעיהו ברנשטיין: "אנו צריכים להיות ראשונים במלחמה הזאת עד כדי מסירות נפש, שמא נכשל במאכלים אסורים... לו היתה אוירה כזאת לא היה איש מפריע לגיוס, נשים ואמהות היו בעצמן שולחות את בניהם לחזית. היות ולא קימת אוירה זאת יש בינתיים כל מיני אפשרויות להשתמט בנימוק דתי".⁷¹

⁶⁵ ראה יואב גלבר, ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית 1939-1942, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ט, עמ' 538. הרב פישמן בהנהלת הסוכנות, והרב ברלין ושרגא בהנהלת הוועד הלאומי התנגדו תמיד להטיל סנקציות על המשתמטים.

⁶⁶ ב. [הרב מאיר ברלין], "צעקת הדם וזעקת-ההצלה", הצופה, 3 בדצמבר 1941; הנ"ל, "קול דמי אחינו", שם, 11 בינואר 1942.

⁶⁷ הנ"ל, "לעזרת ה' בגיבורים", הצופה, 2 באוגוסט 1942.

⁶⁸ ישיבת הנהלת הסוכנות, 26 באוקטובר 1941, אצ"מ, פרוטוקולים.

⁶⁹ ישיבת מרכז הפועל המזרחי, 12-13 במאי 1942, ארכיון הציונות הדתית (אצ"ד), אוניברסיטת בר-אילן, תיק 93.

⁷⁰ אדלשטיין, "התנועות הדתיות", עמ' 75-87, 149-160; כהן, "המזרחי-הפועל המזרחי", עמ' 116-126.

⁷¹ דברים בוועידה השמינית, אצ"ד, הפועל המזרחי, תיק 226.

שרגאי תמך אף הוא בקו זה והכריז: "אפילו עד כדי נכונות לאבד חלק לעולם הבא".⁷² משנתחדשה הסכנה של פלישת הגרמנים לארץ במחצית השנייה של שנת 1942 האיץ גם במזרחי וגם ברבנים הראשיים להגביר את הגיוס. בישיבה שנערכה בבית הרב הראשי, הרב הרצוג, נבחרה ועדה שנועדה לסייע לחיילים הדתיים באספקת מזון כשר ותשמישי קודש. באותו זמן דיווח הצופה על התגייסות בניהם של רבה הראשי של חיפה, הרב יהושע קניאל, ושל ראשי המזרחי, דניאל סירקיס ופרופ' חיים פיק. מנהיגים נוספים של המזרחי, ביניהם הרב משה אוסטרובסקי (המאירי) ודוד צבי פנקס, הדגישו כי דרישת הכשרות בצבא אינה עילה להשתמטות מגיוס.⁷³

המחצית השנייה של המלחמה

כיצד השפיעה ההודעה שמסרו המוסדות הלאומיים בנובמבר 1942 בדבר קיומה של תכנית להשמדה שיטתית של היהודים על עמדתה של התנועה באשר לסוגיית הגיוס? מתברר כי לסממט הגיוס "לפלוגות הורסי הגטו" - שיצאה באותם ימים מקרב החיילים והועלתה בידי חסידי הגיוס ביישוב - היו מהלכים גם בקרב הציונות הדתית. הרב ברלין הבהיר כי משהתבררה מידת אכזריות-שחיתותו של האויב גבר רגש הנקם פי שבעה: "כל הזעם שבלבנו, כל החרון הבווער בקרבנו עלינו להפוך לכוח אדיר אחד של גדודי נקמה באויבי נפשנו, רוצחי אחינו ואחיותינו, ישישינו וילדינו".⁷⁴ והצופה קבע כי תעודת הגיוס העברי בארץ מקבלת חשיבות של שליחות לאומית ממדרגה גבוהה וקדושה ביותר. "שחרור אחינו המעונים וניתוח חומות הכלא - אין זו רק חובה אלא גם זכות גדולה שאין קרבן אשר ייקר למענה".⁷⁵ אמנם הרב פישמן - שהתנגד תמיד להוצאת הגדודים מארץ-ישראל - מחה נגד השימוש בסממה של "הריסת הגטאות", והתריע כי "אסור להשתמש באסונות לשם תעמולה",⁷⁶ אולם עמדה זו לא ביטאה את רוח התנועה. גלבר קובע כי מול השקיעה הכללית של ההתגייסות ביישוב בלטה בסוף 1942 ובראשית 1943 התעוררות בקרב חוגי היהדות הדתית-לאומית בתגובה לידיעות על השואה; חברי הפועל המזרחי, ש"כבודדים היו חלוצי ההתנדבות ביהדות הדתית, ניסו עתה להפוך את ההתנדבות למצוות הגשמה ממש, ולהביא מצד שני את המוסדות להכרה בצורך למצוא מסגרת שתאפשר שמירה מירבית על אורח-החיים הדתי".⁷⁷

בדצמבר 1942, אף שלא הושלם הטיפול בבעיית הכשרות, נערך כינוס רבנים לעידוד הגיוס. רבה הראשי של תל אביב, הרב עמיאל, עמד אז על חובת היהדות הדתית להמשך המסורת החשמונאית: "כשפונים לד' לנקום דם עבדיו, הרי צריכים להיות ראויים לומר: אנו עשינו מה שמוטל עלינו... היהדות הדתית צריכה לשמש מופת לאחרים, לילך בדרך של החשמונאים, שאצלם נתקיים הכתוב: 'רוממות אל בגרונום וחרב פיפיות בידם'".⁷⁸ ואילו הרב הראשי הספרדי, הרב בן-ציון חי עוזיאל, מחה על הספק הטמון בשאלה "מה כוחנו". "אדרבה", טען, "כל אחד צריך לדעת, שאם הוא ישתף פעולה אז יגדל הכוח... מוכרחים לדעת, שלא בכוח אלא ברוח ד', שהוא הוא ייתן לנו את הכוח להלחם נגד האויב, תבוא מפתו וישועתו".⁷⁹

באותו כינוס קרא פנקס, מפעילי המזרחי, ליהודים דתיים לצאת למלחמה ולפתור את שאלת הכשרות במקום. "אם יהיו לנו פלוגות דתיות גדולות יתקינו בזכותם מטבחים כשרים", טען, ואילו שרגאי קבע כי "מלחמה לד' בעמלק, ומי לד' - נקרא למלחמה. אין אפוא שום שאלה על

⁷² ראה אדלשטיין, "התנועות הדתיות", עמ' 153.

⁷³ שם, עמ' 155-156.

⁷⁴ ב. , "למספד ולאבל, להצלה ולנקמה!", הצופה, 25 בנובמבר 1942.

⁷⁵ "על פרק מלחמתנו: פלוגות הורסי הגטו", שם, 25 בנובמבר 1942.

⁷⁶ ישיבת הנהלת הסוכנות, 29 בנובמבר 1942, אצ"מ, פרוטוקולים. ראה גם גלבר, ההתנדבות, עמ' 688.

⁷⁷ יואב גלבר, המאבק לצבא עברי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 53.

⁷⁸ "כינוס רבנים לעידוד הגיוס", הצופה, 9 בדצמבר 1942. על עמדת הרב עמיאל ראה גם חוה אשכולי,

"יחס הציונות הדתית בא"י למרד גטו ורשה", יהדות זמננו 11-12 (תשנ"ח), עמ' 127-153.

⁷⁹ "כינוס רבנים לעידוד הגיוס", שם.

דתיים ולא דתיים".⁸⁰ אנשי הפועל המזרחי הוסיפו ללחוץ על הרבנות לחייב במפורש את הגיוס על-אף המעצורים ההלכתיים:

יזמה יותר ניכרת מצד גדולי התורה בנידון זה היתה מוסיפה כבוד ומשקל למחנה התורה. יש לנו דינים המאירים את העיניים לגבי פיקוח הנפש של היחיד... וכי אין כל דרך למצוא סמוכים לפיקוח האומה הנתונה בצרה ובשביה? אין כל צורך לחלל קדושת שבת ולהתיר מאכלות אסורות מתוך קלות דעת. אולם בשעה גורלית כזו על גדולי הדור ללמד את צעירי ישראל החרדים... מה מותר ומה אסור... ענין האומה, עתידה, גורלה, חיה - תלויים בהכרעה זו.⁸¹ [ההדגשה שלי, ח"א]

במרס 1943, לאחר שהוסדרה שמירת הכשרות במטבחים הצבאיים והרבנים הראשיים פרסמו כרוז ליישוב להתגייס לגדודים העבריים "בלב שלם ובנפש חפצה",⁸² נדרש הרב ברלין שוב לחובתה המיוחדת של היהדות הדתית, נושאת הדגל של תורת אלוהים, להתגייס: "ויהדות זו המסורתית, יהדות הדורות, הן היא ששימשה דוגמה נעלה של מסירות נפש והקרבה עצמית על קידוש השם בכל התקופות הקשות ביותר בדברי ימינו במשך אלפי שנים - והרי טבעי ונכון, שהיא אשר תעמוד בראש במלחמת הקודש של עכשיו...".⁸³ העובדה שהיהדות הדתית אינה משתתפת במפעל ההתגייסות כמצופה לפי המהות הרוחנית ולפי מסורת האבות, אכזבה את הרב ברלין. כיוון שכך שיבח את עמדת הפועל המזרחי, שקבעה מלכתחילה כי "על מכשולים צריכים להתגבר, להילחם בהתמדה וללא ליאות עד שיסולקו, אבל - הענין הוא כל כך גדול וקדוש, ששום קשיים ואפילו רוחניים, אינם יכולים לשמש עילה לשב ואל תעשה".⁸⁴ עכשיו, כשנוצרו תנאים המבטלים את נימוקי השלילה, קרא הרב ברלין לתנופה חדשה בין שומרי תורה ומצוות למלחמת מצווה. במאי 1943 הידרדרו יחסי המוסדות הלאומיים עם ממשלת ארץ-ישראל עקב החיפוש שערכה בלשכות הגיוס העבריות, והוחלט להפסיק את פעולתן. באותו זמן, כשהיה נראה כי המעורבות הישירה של ארץ-ישראל במלחמה קרובה לסיום, שב חלק מהנהגת היישוב לכוון את הגיוס בפרשת מאבקו של היישוב נגד השלטונות, וראה בכך עניין מרכזי המאפיל על שיקולים אחרים הקשורים במלחמה. הרב פישמן תמך בעמדתו של בן-גוריון להוסיף ולסגור את הלשכות, בתור עניין עקרוני.⁸⁵ בקיץ 1943, כשהורו הבריטים להרחיק את היחידות היהודיות מן הארץ, גילה הרב פישמן עקיבות רבה בגישתו העקרונית. בשעה שבן-גוריון סבר שעל החיילים לציית, היה הרב פישמן היחיד שתבע להורות לחיילים שלא לציית לפקודה.⁸⁶ סירקיס תבע גם הוא להקפיא את הגיוס לצבא הבריטי ולחשוב רק על גיוס פנימי. בישיבת הוועד הפועל הציוני הציג שני מניעים: האחד, כבוד לאומי - הרכנת הראש עד כה לא הביאה, לדבריו, כל גמול. האחר, אינטרס לאומי - חשש לביטחון היישוב לאחר המלחמה עקב תסיסה ערבית ועינות בריטית, שתעכב את המגויסים מחוץ לארץ-ישראל ברגע המכריע. "האם אנו לא צריכים עכשיו ראשית כל לדאוג בשביל עצמנו ולשכוח את ההיטלר-פטריוטיזם?... (ההדגשה שלי, ח"א). למה אנו צריכים היום לתת עוד אחרי הנגישות והיריקה בפנינו?" התריע.⁸⁷ נציג הפועל המזרחי שרגאי טען, לעומת זאת, שאין נימוק ציוני להפסיק את הגיוס, גם לא מטעמי כבוד.

⁸⁰ ש.מ.

⁸¹ י' וולפסברג [אביעד], "על הגיוס", הצופה, 18 בפברואר 1943.

⁸² כרוז של הרב הרצוג והרב עוזיאל: "עורו והתעוררו למלחמת הקודש", ש.מ., 1 במרס 1943. ראה גם את הקריאה של הרבנות הראשית לתל אביב ויפו להיחלץ למלחמת מצווה בצוררי ישראל, ש.מ., 9 באפריל 1943. הרבנות הראשית הכריזה על שבת כ' באדר ב' בתור שבת הגיוס העברי בתל אביב. ראה גלבר, המאבק לצבא עברי, עמ' 55.

⁸³ ב. , "בלב שלם ובנפש חפצה", הצופה, 2 במרס 1943.

⁸⁴ ש.מ.

⁸⁵ ישיבת הנהלת הסוכנות, 9 במאי 1943. ראה גם גלבר, המאבק לצבא עברי, עמ' 70.

⁸⁶ גלבר, ש.מ., עמ' 87, 202.

⁸⁷ ישיבות הוועד הפועל הציוני המצומצם: 24 ביוני 1943, אצ"מ, 298 / S25; 18 במאי 1943, ש.מ., 297 /

אם מפעל הגיוס בא כדי לספק את רצונה של הממשלה - אז נכון, עלינו להסתלק; אבל אם זה מפעל מדיני - אז כל המכשולים שהממשלה שמה על דרכנו לא יכולים להביא אותנו להפסק הפעולה... הדרישות והתביעות שנעמיד עם תום המלחמה כל זה קשור לא עם הגיוס לנוטרות אלא זה קשור בעיקר עם הגיוס לצבא.⁸⁸

החלטה ברוח דומה התקבלה יום קודם לכן בידי הפועל המזרחי. בעצם תמך גם הרב ברלין בחידוש פעולת הגיוס.⁸⁹ בקיץ 1943, עם הרגיעה בחזית המזרח התיכון והחלשת זרם ההתגייסות גם עקב היחסים עם ממשלת המנדט, הדגיש שוב כי רק למען העם היהודי חייב היישוב לעמוד בכל נפשו ובכל מאוּדו במלחמה הזאת. ולמרות החשבונות הרבים, החשבון האחד הכולל הוא הפשוט ביותר: "המלחמה נמשכת והיא שלנו. היא נוגעת בציפור נפשנו".⁹⁰ הודעת קבינט המלחמה הבריטי בספטמבר 1944 על הקמת בריגדה יהודית שתשרת בחזית, התקבלה ביישוב בספקנות. היו שראו חוסר טעם לדון על יחידה לוחמת, כשקץ המלחמה נראה לעין. הרב פישמן התריע כי כל המשא והמתן מצד הממשלה בעניין זה הוא בעיניו כלעג לרש. "במקום זה עלינו להלחם על תקומתנו המדינית", תבע. לעומתו, הדגיש שפירא את ההישג היהודי המוסרי:

אם ישלחו את בחורינו לשמש חיל של צבא-כיבוש בגרמניה - הרי זה דבר גדול. אנו מדברים כל הזמן על מלחמה בגרמנים. בשביל הגרמנים - בגרמניה עצמה - תהיה זאת מהלומה מוסרית כבדה מאד, אם יראו חיילים יהודים מתהלכים בחוצות ברלין עם סמל מגן-דוד... אילו נוצרה היחידה רק לשם שיתוף בכיבוש גרמניה - דיינו.⁹¹

הרב ברלין בירך גם הוא על המפנה החשוב במעמד ישראל, אלא שהדגיש את הפן היהודי המדיני: "אנו זכאים ורשאים לכך, שיכירו וידעו אותנו במלחמתנו - בצלמנו כדמותנו, כעם היהודי הלוחם [ההדגשה במקור]... ואנו מקווים להמשך - להכרה מלאה בזכויות עם שלנו, להחזרת כבודנו ומעמדנו המדיני כעם שווה-זכויות לכל העמים".⁹² הפועל המזרחי לא הסתפק בהצהרות. מוסדותיו החליטו להחמיר את הביקורת על חייבי הגיוס, לנקוט אמצעים נגד המשתמטים ולבצע בדחיפות את הגיוס בחוגי התנועה.⁹³ למרות תעמולת הגיוס הנלהבת והפעילות הארגונית הנמרצת יותר מאז ראשית 1943 לא הגיעה ההיענות המעשית בחוגי הציונות הדתית לכלל יכולת להקים פלוגה דתית. בעקבות הכרזת הרבנים הראשיים בסוף פברואר 1943 רוכזו בתוך חודש רק 40 מתנדבים חדשים.⁹⁴ אלו הצטרפו לכ-700 - 800 חברי המזרחי-הפועל המזרחי, שהתגייסו עד סוף נובמבר 1942 לצבא הבריטי בין יתר 18,000 מתנדבי היישוב.⁹⁵ מעניין להשוות את עמדת הציונות הדתית בנושא הגיוס עם עמדתם של אגודת ישראל (אגו"י) ושל פועלי אגודת ישראל (פאג"י). עם פרוץ המלחמה קראו גם אגו"י ופאג"י לחבריהן להתנדב לעזרת בריטניה על-פי המטרות שהגדירה ההנהלה הציונית; ובשילוב עם המזרחי-הפועל המזרחי ביקשו את הקמתה של פלוגה דתית נפרדת שתאפשר שמירת אורח חיים דתי באשר לשבת, כשרות ועוד. אולם לעומת המזרחי-הפועל המזרחי, שהוסיפה להיאבק על הכשר הגיוס, ביטלה אגו"י את השתתפותה בפעולות הגיוס מיד כשנוכחה לדעת כי המוסדות

⁸⁸ שם, 24 ביוני 1943.

⁸⁹ הרב ברלין, "עם פתיחת לשכות הגיוס", הצופה, 28 ביוני 1943.

⁹⁰ ב., "בפשטות", שם, 13 באוגוסט 1943. הרב ברלין ציטט כאן את דבריו של חייל עברי באספת גיוס

בחיפה.

⁹¹ ישיבת הנהלת הסוכנות, 3 בספטמבר 1944, אצ"מ, פרוטוקולים.

⁹² ב., "בריגדה יהודית", הצופה, 21 בספטמבר 1944.

⁹³ החלטות מרכז הפועל המזרחי, ח' בשבט תש"ה (22 בינואר 1945), אצ"מ, S 25 / 2083.

⁹⁴ על פעולת הגיוס בחוגים הדתיים ראה "פעולת הגיוס בחוגים הדתיים", הצופה, 4 באפריל 1943. ראה גם

גלבר, המאבק לצבא עברי, עמ' 56.

⁹⁵ "חיילים עבריים במערכות לוב!", הצופה, 12 בנובמבר 1942. ראה גם אדלשטיין, "התנועות הדתיות",

עמ' 160.

אינם מתייחסים ברצינות לדרישות הנ"ל. מאז הצהירה שוב ושוב על נכונותה להושיט עזרה מלאה לממשלת בריטניה במלחמתה בנאצים, שהרי זו מלחמת חובה להגנת העם היהודי,⁹⁶ והטילה חובה על חברי אגו"י לתרום לקופת העזרה ל"חייל העברי". במחצית השנייה של שנת 1942, עם התגברות הסכנה של פלישת הגרמנים לארץ, חל מפנה מסוים. אגו"י-פאג"י בחנה אפשרות של גיוס חבריה במסגרת הנוטרות, שהייתה נוחה יותר לשמירת אורח חיים דתי. הוועד הפועל העולמי של אגו"י-פאג"י תמך בהצעה והיא אושרה בידי "החזון איש", הרבי מגור והרבנים מלצר, דושינסקי וסולובייצ'יק. חברי התנועה, בעיקר חברי פאג"י, הצטרפו לפלוגות משמר החופים. נראה שלא מנו יותר מכמה עשרות. צעירים חרדים נוספים התגייסו לצבא בתור יחידים, אך מספרם היה מועט. רבנים חרדים יחידים, ביניהם הרב דושינסקי והרב יעקב פרידמן, תמכו בגיוס לצבא. אחרים, ביניהם ד"ר ברויאר, מראשי התנועה, ייחלו לכך שהממשלה תפרסם חוק גיוס חובה.⁹⁷

סיכום

יחסה של הציונות הדתית לסוגיית הגיוס היה אפוא מורכב ומגוון. במחצית הראשונה של המלחמה אפשר להבחין באופן כללי בשני מחנות. מצד אחד היו מנהיגי המזרחי, הרב ברלין והרב פישמן, שנתנו בכורה מוחלטת לאינטרס הציוני בארץ-ישראל והתנגדו לכל הוצאת גדודים יהודיים אל מחוץ לתחומה; מצד אחר ניצבו ראשי הפועל המזרחי - שפירא, שרגאי, וולפסברג - שביטאו גישה פרגמטית יותר, מחד גיסא, ויהודית-מוסרית יותר, מאידך גיסא. גישה זו עודדה את חלוקת הכוחות בין חזית ארץ-ישראל לחזית המערב. עם התגברות זרם הידיעות על השואה הלך וגבר חלקו של המניע היהודי בין מניעי הגיוס. הרב ברלין השלים אז עם הוצאת כוחות מארץ-ישראל, והפועל המזרחי הוסיפה לתעמולת הגיוס הנלהבת פעולה ארגונית נמרצת, שבאה להקל על החייל הדתי את שמירת אורח החיים המתאים לו. אולם עד שהושגו הסדרים מעשיים עם השלטונות ותמיכה רשמית של הרבנות הראשית בגיוס, חלפה סכנת הפלישה לארץ-ישראל ועברה תקופת השיא בגיוס. כך אנו מוצאים פער גדול בין הלהט האידיאולוגי של תעמולת הגיוס של הציונות הדתית והיקפה ובין ההתגייסות בפועל - חברי התנועה היו כ-5 אחוזים מהמתנדבים וכ-15 אחוזים מאוכלוסיית היישוב. בחינת עמדותיה של המזרחי-הפועל המזרחי לעומת עמדותיה של מפלגת השלטון מפא"י מגלה ממצאים מעניינים. בנושא הגיוס גילו בתחילה מנהיגי המזרחי עמדה יישובית נוקשה, דומה לזו של ראשי ההסתדרות והקיבוץ המאוחד, בשעה שראשי המוסדות הלאומיים - בן-גוריון ובן-צבי - נקטו עמדה פשרנית יותר, כלומר היו מוכנים להוציא יחידת דגל ארץ-ישראלית לחזית המערבית. ראשי הפועל המזרחי גילו, לעומת זאת, מלכתחילה עמדה פרגמטית-יהודית-מוסרית בדומה לגישה שגילו חוגי הפועל הצעיר והאיחוד העולמי של מפא"י.

הבחנה דומה בחלקה נמצא גם בנושא המדיני. ראשי המזרחי, כמו ראשי הנהלת הסוכנות בכלל, גרסו בתחילה התמקדות בפעילות הציונית, בשעה שראשי הפועל המזרחי - כמו חוגי הפועל הצעיר והאיחוד העולמי של מפא"י - גרסו שמתפקיד הציונות לטפל גם בבעיית זכויותיהם של היהודים בגולה לאחר המלחמה. מעניין שהמזרחי - שהעורף העיקרי שלה היה בגולה ולפני המלחמה ייחסה חשיבות רבה יותר לפעילות דתית וחינוכית בקרב היהודים שם - נקטה בתקופת המלחמה עמדה יישובית נוקשה יותר מזו שנקטה הפועל המזרחי, שהאידיאולוגיה שלה ביטאה מידה רבה של שלילת הגלות.⁹⁸ אולי יש בכך ללמד עד כמה אין להסיק מעצם המושג "שלילת הגלות" על אדישות והתנכרות לקיום היהודי שם.

⁹⁶ שם, עמ' 76-77, 85.

⁹⁷ בעניין זה ראה שם, עמ' 161-164. ראה גם משה בלוי, "סקירה קצרה על פעולות מרכז אגו"י בא"י סיוון תש"א-סיוון תש"ד", בתוך *אגודת ישראל בא"י נוכח השואה*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה מאוניברסיטת בר אילן (בהכנה). בלוי מדבר על מאות מתנדבים חרדים, אך אומדן זה אינו מקובל. אני מודה לחיים שלם, שהעמיד לרשותי המסמך.

⁹⁸ ראה אליעזר דון-יחיא, "הציונות הדתית ושאלות עלייה וקליטה בתקופת היישוב", דבורה הכהן (עורכת), *קייבוב גלויות: עלייה לא"י - מיתוס ומציאות*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח, בייחוד עמ' 81-84.

הלהט המשיחי – שהתקיים בצד מדיניות ציונית מציאותית שרצתה לנצל את הנסיבות הפוליטיות של מלחמת העולם לקידום מעמד הציונות - הציב את הציונות הדתית בראש המחנה הנאבק להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. בניגוד למפא"י - שנקרעה בין הגישה המדינית-סינתטית של בן-גוריון ובין הגישה המעשית הקיצונית של הקיבוץ המאוחד ואף התפלגה עקב כך - הרי במזרחי ובהפועל המזרחי שרר קונצנזוס רחב ויציב בנושא המדינה. בנושא זה - בניגוד לנושא הגיוס - הייתה עמדתה של המזרחי מנוגדת לחלוטין לזו של הקיבוץ המאוחד ושל השמאל בכלל. כאן צידדו ראשי המזרחי-הפועל המזרחי לחלוטין בעמדתו של בן-גוריון. הם עודדו את מדיניותו ותמכו בה, ואף ניסו לקדמה באמצעות אידאולוגיה ובעזרת כלים מיוחדים לציונות הדתית. העדיפות שנתנה המזרחי-הפועל המזרחי לעניין הגאולה על פני עניין ההצלה השפיעה מטבע הדברים על מכלול מדיניות ההצלה שלה. עם זאת, עדיפות זו לא גרסה אדישות לגורל יהודי אירופה או התנערות ממעשי עזרה והצלה. זו הייתה השלמה עם מהלך אלוהי משולבת בראייה פוליטית מפוכחת, כדברי קרונה: "תכניות העזרה וההצלה אינן אלא פרק אחד מתכניות הגאולה השלמה"⁹⁹. במסגרת פרק זה ביקרה המזרחי-הפועל המזרחי את דרכי הפעולה של ההנהגה בתחומים מסוימים, עיצבה מדיניות הצלה דתית ייחודית, ניסתה לקדם פעולות עזרה והצלה שונות של היישוב ולדאוג במיוחד לחבריה, ולא כאן המקום להרחיב.¹⁰⁰ בעיקרו של דבר, בצו אמונתה ובתוקף הנסיבות שהיה היישוב שרוי בהן בתקופת המלחמה לא ראתה המזרחי את עצמה ואת היישוב אחרים עיקריים לעניין העזרה וההצלה, בשעה שלעניין הגאולה האמינה שאין גואלים אחרים.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים כ"ט, 2001, עמ' 219-247.

⁹⁹ ראה שם.

¹⁰⁰ בעניין זה ראה חוה אשכולי, "הציונות הדתית נוכח השואה - פעילות הברית העולמית תורה ועבודה", קתדרה 76 (1995), עמ' 147-172; הנ"ל, הציונות הדתית בארץ-ישראל נוכח השואה (בדפוס).